

УДК 82-4/308

DOI 10.31494/2412-933X-2018-1-5-181-188

Сільман К. В.,

аспірантка,

Чорноморський національний університет ім. Петра Могили, м. Миколаїв

katosilman@gmail.com

МІКРОТОПОС ЕТНІЧНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЕСЕЇСТИЦІ

Анотація

У статті розглядається сучасна українська есеїстика з погляду відображення в ній питання етнічної та національної ідентичності. Матеріалом дослідження слугували тексти Юрія Винничука, Марії Кривенко, Андрія Бондаря, Тараса Прохаська та Юрія Андруховича, у яких автори розмірковують не тільки над суспільно важливими подіями у країні, а, головним чином, над самоідентичністю та самобутністю українців. При цьому жанрові особливості есею дозволяють авторам використовувати інтертекстуальність, авторський досвід і метафоричний стиль для саморепрезентації та інтроспективної нарації.

Ключові слова: етнічність, національна ідентичність, культурна ідентичність, самоідентифікація, есеїстика.

Summary

The article analyses how ethnicity and national identity are presented in the contemporary Ukrainian essays. Yuriy Vinnychuk, Maria Kryvenko, Andriy Bondar, Taras Prokhasko, Yuriy Andrukhovych and many other Ukrainian authors regularly publish their essays in newspapers and blogs. The writers analyze not only socially important events in the country, but mainly the self-identity and originality of Ukrainians. In this case, the essay genre allows authors to use intertextuality, author's experience and metaphorical style for self-presentation and introspective narration.

Key words: ethnicity, national identity, cultural identity, self-identification, essay.

Поняття етнічної ідентичності як форми самовизначення індивіда (поряд із віковою, професійною, релігійною, ґендерною та національною ідентичностями) увійшло в науковий дискурс у другій половині ХХ століття. Теоретиками етнічної ідентичності стали Едвард Шилз, Кліффорд Ґіртц, П'єр ван ден Берг, Бенедикт Андерсон, Фредрік Барт, Ернест Ґеллнер та інші науковці, а концептуалізація поняття етнічності супроводжувалася гострими дискусіями щодо природи цього явища. В українському науковому дискурсі поняття етнічності досліджується переважно з історико-філософського, соціокультурного та політичного погляду. Це праці Романа Додонова, Рити В'язової, Марії Братасюк, Віри Горлової, Анжеліки Шевель, Ганни Палій та інших. У літературознавчих працях питання етнічності досліджено недостатньо. Зокрема, це дисертація Вікторії Бойко "Етнічний і національний дискурси творчості

Івана Чендея” (2017) та окремі праці Світлани Пилипишин, Івана Вечоркіна, Ірини Грищенко.

Однією з фундаментальних праць із дослідження етнічності є книга американських соціологів Натана Глейзера та Деніела Патріка Мойнігена “Ethnicity: Theory and Experience” (1975). Науковці виділяють два типи етнічності: вроджену (“primordial”) та ситуативну (“circumstantial or situational”). Первісна етнічна приналежність полягає в емоційній основі етнічності, почуття глибоких зв’язків з групою через спорідненість, територію, релігію та мову. Ситуативний тип етнічності функціонує інакше. Він є наслідком об’єднання на основі певної загальної риси або спільного символу з метою мобілізації для досягнення певної мети, як правило, доступу до раніше позбавлених соціальних, політичних або матеріальних ресурсів [13].

Культуролог Кріс Баркер розглядає етнічність як форму культурної ідентичності (cultural identity). На думку науковця, це дискурсивно-перформативний конструкт, із яким людина себе ідентифікує: “це культурний концепт, зосереджений на обміні нормами, цінностями, віруваннями, культурними символами та практиками” [12, 195]. Кріс Баркер упевнений, що етнічні групи формуються не на основі первісних зв’язків чи універсальних культурних характеристик, притаманних певній групі, а через дискурсивні практики: “Етнічність формується шляхом того, як ми говоримо про групові ідентичності та ідентифікуємо себе зі знаками та символами, які складають етнічність” [12, 195]. На ситуативній природі етнічності наголошує і Пітер Вайнрайх. Науковець стверджує, що етнічна самоідентифікація не є статичним процесом, а змінюється залежно від конкретного соціального контексту: наприклад, окремі люди можуть уникати ситуацій, за яких їхня ідентичність під загрозою, принижується чи зневажається; або шукати і підтримувати, коли є умови, що сприяють становленню ідентичності [15].

Поняття етнічної ідентичності розглядають переважно як складову національної ідентичності. Водночас постає питання про різницю між поняттями “етнос” та “національність”. На думку Вікторії Бойко, етнічні групи готують для націй основи культурної сутності “у формі міфології, традицій, особливостей культурного кодифікування” [2, 13]. Ентоні Сміт уважає, що культурні ресурси етнічних спільнот переходять до національностей і отримують у них розвиток: “Національне існування можна вважати за спеціалізований розвиток етнічної належності, а конкретні нації – за територіалізований і політизований розвиток etnies” [11, 55]. Таким чином, нації, крім культурного, мають ще й політичне вираження, однак культура відіграє в національному бутті провідну роль. Однак, наголошує Ганна Палій, якщо етнічність у низці ідентичностей переважає значення національної, вона може спричинити низку загрозливих явищ для національної безпеки держави: “слабкість

національної ідентичності у порівнянні з етнічною породжує небезпеку відмежування представників етносу від решти суспільства, зростає ймовірність міжетнічного та міждержавного конфліктів. Крім того, наявність етнічних “анклавів” за умов слабкості загальнонаціональних зв'язків створює сприятливу ситуацію для використання їх та їхніх суперечностей із державним центром зовнішніми силами” [8, 11].

Дослідниця стверджує, що система ідентичностей громадян України найбільш виразно відрізняється на Сході та Заході країни, однак наявність “регіонів Центральної України, із особливостями ідентичності (етнічної, мовної, релігійно-конфесійної тощо), наближеними до загальнонаціональних, значною мірою пом'якшує конфлікт ідентичностей, що превалюють, з одного боку, на Заході та, з іншого, на Сході і Півдні України” [8, 11]. Микола Рябчук за такий поділ України на “Схід-Захід” частину відповідальності покладає на медіа: “Газетні статті й телевізійні програми досить часто змальовують Україну як дихотомічно розділену на “націоналістичний Захід” та “проросійський Схід”, не утруднюючи себе поясненнями, що означають у цій формулі слова “націоналістичний” та “проросійський” і в який спосіб прикметники із цілком різних семантичних полів можуть бути антонімами у фальшивій бінарній опозиції. Російсько-українська війна, евфемістично звана “українською кризою”, лише посилила популярне уявлення про Україну як про країну розколену, із наочним відбиттям цього розколу у вигляді фронтової лінії на Донбасі” [10, 2]. На думку доктора історичних наук Ярослава Грицака, такий поділ України свого часу використала російська пропаганда під час інтерпретації подій Революції Гідності як конфлікту між “українськими націоналістами” із Західної України та російськомовними українцями Сходу”. Тему “двох Україн” або тему “розколу України на кшталт хорватсько-сербського сценарію”, зауважує науковець, можна знайти і в коментарях західних експертів [6, 2].

Проблема етнічності є однією з тем української есеїстики. Письменники пишуть про мистецтво, релігію, традиції українців, національних героїв тощо. Митців хвилює засилля зразків російської культури та часом свідомо відмова українців від власної. Кожний есей – це особиста реакція на важливі суспільно-політичні події в Україні та світі: від взаємовідносин між українцями і росіянами, українцями і поляками до війни на Сході України. Гнучкий жанр есею, який поєднує в собі поетику філософії, інтертекстуальність, авторський досвід і метафоричний стиль, дозволяє автору використовувати цей жанр як шлях саморепрезентації та інтроспективної нарації. Враховуючи те, що наратор у тексті є максимально наближеним до автора, він стає основним суб'єктом інтелектуального сюжету, а есей перетворює “послання про особисте (індивідуальне) життя” у досвід, який поділяють маси. Дискурсивний аналіз текстів дає змогу простежити головні теми та стратегії, за допомогою яких письменники

підтримують (а інколи і нав'язують) діалог із читачами з приводу національного самовизначення України.

Серед українських письменників, які звертаються у своїх есеях до питань етнічності, національної приналежності та самоідентичності є Юрій Винничук, Марія Кривенко, Юрій Андрухович, Тарас Прохасько, Андрій Бондар та інші. Осередками есеїстичного мислення стають інтернет-портали та інтернет-видання "Галицький кореспондент", "Український тиждень", "Forpost", "Збруч", інтернет-сторінки "Deutsche Welle", "ТСН. Блоги", газет "День" і "Газета по-українськи" та інші.

Одним із письменників, які звертаються до питань етнічності у своїх есеях, є Юрій Винничук, який періодично публікує тексти на сайтах "Збруч" і "ТСН". Митець розмірковує про суспільно важливі проблеми та найактуальніші події в Україні та світі: стан культури, мовне питання, взаємовідносини України із сусідніми державами, війну на Сході України тощо. Питання культури для письменника є особливо важливим. Насамперед, якщо йдеться про українську самобутність. Юрія Винничука обурює засилля російських брендів (наприклад, дитячі товари "Растішка, Карапуз, Малиш, Антошка, Малютка, Агуша, Тьома, Дракоша") та русифікованих творів мистецтва. Митець не розуміє, чому в українському мультфільмі "Мавка. Лісова пісня" мавку називають слов'янською принцесою, Людмилу, доньку князя Володимира (мультфільм "Викрадена принцеса"), принцесою, а не князівною, а у фільмі "Сторожова застава" за романом Володимира Рутківського немає жодної прив'язки до України: "простолюд у фільмі вбраний на російський манір, це чистої води руськіє мужичкі, а не українці. І типова річ для російських фільмів про Русь: обов'язково оперезані голови, борода і лапті. ... Росія просто сидить в головах багатьох наших кіномитців і продюсерів. Чим її вибити, як не молотом нашого гніву?" [4]. Ба більше, письменника дивує ідея екранізувати твір Пушкіна "у той час, як не екранізованими залишається безліч класичних українських казок". Таким чином, автор не говорить прямо про етнічність, однак, аналізуючи продукти масової культури, пояснює, яким чином чужа культура (в даному випадку російська) впливає на українську, а інколи і переважає, коли йдеться про створення такого продукту масової культури.

Вплив культури та соціального середовища на самоідентифікацію особистості для Юрія Винничука є беззаперечним. В одному зі своїх есеїв, опублікованих під впливом дискусії в соціальних мережах з приводу висловлювань українських політиків щодо місця російських митців (зокрема М. Булгакова, В. Висоцького та В. Цоя) в українській культурі, письменник стверджує: "Звісно, ви собі можете скільки завгодно пишатися своїми кумирами. Бо ви, вважаючи себе українцями, не перестали бути росіянами. Ви щасливі, бо у вас були Висоцький, Окуджава, Галіч і т. д. А от наших співаків та композиторів ви повбивали, починаючи з

М. Леонтовича і закінчуючи Ігорем Білозором” [5]. Натомість покоління часів незалежної України, виховані в межах іншого, відмінного від радянського, середовища, на думку митця, не ідентифікують себе з російською (чи радянською) культурою: “Бо вже ні наші, ні ваші діти, а понадто онуки не розділяють усіх цих совкових захоплень. Сьогоднішні підлітки вже навіть не хочуть читати Майн Ріда, Купера, Жуля Верна, Веллса та інших кумирів нашого дитинства, за якими ми полювали. У них інші вподобання” [5]. Підтримує думку митця і Марія Кривенко. В есеї “Це війна, хлопчики” письменниця також розмірковує з приводу цієї ж дискусії та намагається пояснити, чому суспільство так агресивно реагує на ті чи інші заяви політиків: “Ми в усі часи змушені були покидати перо заради стилета. І сьогодні знову, замість оспівувати красу та гармонію, одягаємо цератові фартухи хірургів і скальпелем слова випускаємо за давнього гній із хворих місць організму, який ще не вразила гангрена. Чи вже вразила і незабаром ампутуємо відмерлі частини хворого національного тіла?” [7].

Андрій Бондар також пов’язує обурення частини українців з їхньою ідентифікацією з російською культурою. А у сьогоднішніх умовах, на думку письменника, це фактично означає “відчуття себе “рукою Москви””, тобто захищаючи представників російської культури, людина (можливо, навіть підсвідомо) намагається захистити свою самоідентифікацію: “історія з Висоцьким і Цоєм стала ще одним серйозним маркером поділу між людьми, які розуміють потребу в радикальній реінтерпретації всієї російської (радянської) культурної спадщини в сучасній Україні, і тими, що до останнього будуть чіплятися за них як за питому і, головне, природну ознаку власної культурної ідентичності” [3]. Саме тому, вважає Андрій Бондар, влада мусить обирати стратегію державотворення таким чином, щоб знаходити спільні точки дотику, а не роз’єднувати суспільство.

Важливою складовою самоідентичності та вагоме місце етнічна приналежність займає у творчості Тараса Прохаська. В есеї “Дві слова з багатьох можливих” Прохасько пише про бойків (етнічна спільнота українців, що живуть у Карпатах), називаючи їх “найхімернішим плем’ям вздовж і впоперек Карпат”, які самі себе називають “верховинцями”, “русинами”, “галичанами” – “бойко для них образливо”. Також письменник торкається питання стосунків між етнічними спільнотами, наприклад, гуцули називають бойків дурними, а бойки гуцулів хитрими. Завершує текст Прохасько зізнанням: “І я нікого не можу образити, бо є сам бойко” [9, 51].

Такі стосунки етнічних спільнот можна пояснити за допомогою теорії, запропонованої Вернером Соллорсом у статті “Етнічність”. Науковець стверджує, що етнічні, расові, національні ідентифікації спираються на антитези та заперечення, які американо-французький етнолог та психоаналітик Джордж Деверо назвав “дисоціативними” рисами. Звідси, етнічна ідентичність є результатом історично й логічно усталеного твердження “А є Х, тому що не є Y” (“A is an X because he is not a Y”). Це

припущення дозволяє легко визначити Х-сть ("Xness"). Однак, точно так само, визначення Х як не-У призводить до перебільшення до такої міри, що якщо Х вважатимуть себе людьми, то автоматично У сприймаються як не-люди. Якщо рівняння не компенсується позитивним прийняттям цього протилежного, то контрастна ідентифікація може заперечувати спільність різних груп і встановлювати символічні межі до тієї міри, що вони можуть повторювати ті, що існують між людьми і тваринами, живими істотами і неживими речами. "Х не дорівнює У" ($X \neq$ [does not equal] Y) – фундаментальна етнічна формула, зазначає Соллорс [14, 288].

Для Тараса Прохаська процес самоідентифікації відбувається через усвідомлення та визначення території свого існування. Митець неодмінно ідентифікує себе із Західною Україною, а точніше – Івано-Франківщиною. Письменник відверто вважає, що "Україна – це країна, якої нема". Тобто час, у якому ми живемо, не належатиме ні минулому, ні майбутньому. "Минула Україна свою велику роль відіграла". Ця "роль" полягала в тому, щоб об'єднати "наївні племена" (мається на увазі етнічні спільноти – авт.) на певній території. Існування України в межах Росії спричинило нову мету – здобуття незалежності. Проте досягши цієї мети, виявилось, що майбутнього у цієї країни ще немає: "у нас не було ніяких подальших планів. Минуле заслонило собою майбутнє" [9, 22].

Історія рідного міста для есеїста також поділяється на до і після. Сучасний Івано-Франківськ "є виразною посередністю, нічим не кращий, але і нічим не гірший від тисячі інших міст і містечок Центральної Європи". А ось Станиславів (назва Івано-Франківська до 1939 року), закладений у XVII столітті, "був ідеальним містом". Для Прохаська Івано-Франківськ і Станиславів – абсолютно два різні міста. І не тільки тому, що з часом змінилися кордони й архітектура, головним чином тому, що змінилися люди: після Другої світової війни у Станиславові просто не було корінних мешканців: "Залишилися тільки охололі приміщення. І вони зовсім недовго залишалися заселеними" [9, 45].

Есеїстиці Юрія Андруховича, натомість, притаманна екстравертність. У збірці "Тут похований Фантомас", опублікованій 2015 року, автор постає перед читачем, не приховуючись за ліричним героєм. Кожен текст побудований на основі особистого досвіду письменника: його подорожей, зустрічей з різними людьми, участю в суспільних і політичних заходах. Загалом у збірці Андрухович осмислює місце українців у європейському та світовому контексті. На думку Андруховича, на формування українця впливають абсолютно очевидні речі: мова, культура, традиції та релігія. Усе це, своєю чергою, впливає на сучасну та подальшу історію України. Автор ідентифікує себе з українцями, вживаючи займенник "ми", не акцентуючи на територіальній чи етнічній складовій. Однак, можемо простежити, що "ми" в межах України часом поділяється на уже загадану опозицію "Схід-Захід". Так, в

есеї “Слов’янський базар” письменник міркує над статтею про дослідження російських генетиків щодо спорідненості слов’янських народів. Митець і сам висловлюється щодо білорусів (“завжди привітні, трохи якісь аж покірні, їхні жінки повсякчас мають велику владу над своїми вусатими й лисуватими чоловіками”), галичан (які “так ніколи й не навчаться робити справді сухе” вино) та фінів (“Фінляндія – одна з найдемократичніших країн світу”) [1, 160]. Та відповідаючи на дослідження, де населення Східної України вважають росіянами (фіно-уграми), а Західної України – сарматами, письменник доходить висновку: “Тож і виходить, що саме різнобарв’я наших сосків змушує нас і східняків по-різному голосувати на виборах. По-різному дивитися на одні й ті самі речі. Ховати по нірках свій “Кодекс Куманікус”, відстоюючи право на якусь там російську чи українську. Страждати від генетичних нечистот, а відтак отримувати при владі ідеальних генетичних потвор” [1, 161].

Таким чином, питання етнічності та національної ідентичності широко представлене в есеїстиці сучасних українських письменників. Юрій Винничук, Андрій Бондар, Марія Кривенко, Тарас Прохасько, Юрій Андрухович та інші митці розмірковують у своїх текстах про стан культури, мови, взаємовідносини українців між собою та України із сусідніми державами, війну на Сході України тощо. Та головним чином, письменники розмірковують над самоідентичністю українців та їхньою самобутністю. Жанр есею стає лабораторією етнічної та національної ідентичності, адже саме художньо-публіцистичний текст, з одного боку, акумулює найсуттєвіші національні та етнічні ознаки: звичаї, релігію, мову, ментальність, а з іншого – відображає численні конфлікти, які історично виникають у взаємовідносинах між представниками етносів і націй, а також під час їх політичного та адміністративного розмежування. Митці широко використовують есей для обговорення етнічної ідентичності, актуалізації найгостріших проблем та висловлювання власного ставлення щодо них, а медіа – як майданчики для дискусій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрухович Ю. Тут похований Фантомас / Юрій Андрухович. – Брустурів : Дискурс, 2015. – 232 с.
2. Бойко В. Етнічний і національний дискурси творчості Івана Чендея : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 “Українська література” / В. В.Бойко. – К., 2017. – 202 с.
3. Бондар А. Чи варто рубати чужі ікони, або Що сказав В’ятрович [Електронний ресурс] / Андрій Бондар. – Режим доступу : <http://www.dw.com/uk/a-42348695>.
4. Винничук Ю. З Росією в черепі [Електронний ресурс] / Юрій Винничук // Збруч. – Режим доступу : <https://zbruc.eu/node/75072>.
5. Винничук Ю. Не нам, бл@дям [Електронний ресурс] / Юрій Винничук // Збруч. – Режим доступу : <https://zbruc.eu/node/75924>.
6. Грицак Я. Політ джмеля / Ярослав Грицак // Критика. – 2014. – Ч. 3–4. – С. 2–3.

7. Кривенко М. Це війна, хлопчики [Електронний ресурс] / Марія Кривенко // Збруч. – Режим доступу : <https://zbruc.eu/node/76501>.
8. Палій Г. Становлення єдиної національної ідентичності в контексті реалізації національних інтересів України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.05 “Етнополітологія та етнoderжавознавство” / Г. О. Палій. – К., 2005. – 18 с.
9. Прохасько Т. Одної і тої самої / Тарас Прохасько. – Чернівці : Книги XXI, Meridian Czernowitz, 2013. – 240 с.
10. Рябчук М. Дві України: кінець амбівалентності? [Електронний ресурс] / Микола Рябчук // Критика. – 2015. – Ч. 1–2. – Режим доступу : <https://krytyka.com/ua/articles/dvi-ukrayiny-kinets-ambivalentnosty>.
11. Сміт Е. Культурні основи націй: Ієрархія, заповіт і республіка / Ентоні Сміт. – К. : Темпора, 2010. – 311 с.
12. Barker Ch. Ethnicity, Race and Nation / Chris Barker // Cultural Studies: Theory and Practice. – London : Sage Publications, 2000. – P. 193–211.
13. Glazer N. Ethnicity: Theory and Experience / Nathan Glazer, Daniel Patrick Moynihan, Corinne Saposs Schelling. – 1st edition. – London : Harvard University Press, 1975. – 531 p.
14. Sollors W. Ethnicity / Werner Sollors // Critical Terms for Literary Study / Ed. By Frank Lentricchia and Thomas McLaughlin. – 2nd edition. – Chicago and London : The University of Chicago Press, 1995. – P. 225–232.
15. Weinreich P. Analyzing identity: Cross-cultural, societal and clinical contexts / P. Weinreich, W. Saunderson (eds.). – 1st edition. – New York : Routledge, 2013. – 416 p.

Стаття надійшла до редакції 2 квітня 2018 року